

Türk Siyasal Hayatında Milli Görüş Hareketi Partileri ve Bürokrasi Yaklaşımları

Sinan Sunar¹

Özet

Siyasal ideolojiler 20. yy'ın tamamını etkileyen fikir ve aksiyon hareketleridir. Temel tartışma nesnelere birisi olan devlet ve onun yönetim aygıtı bürokrasi, ideolojilerin siyasi ve iktisadi görüşleri çerçevesinde şekillendirmeye çalıştığı bir alandır. Türk siyasal hayatında siyasal ideolojiler 1960'lardan itibaren ağırlığını hissettirmeye başlayarak ülke siyasetini etkilemiştir. Sağ ve sol olarak adlandırılan devletçi ve liberal yaklaşımların etkin olduğu bir dönemde bir çıkış yolu olarak ortaya çıkan Milli Görüş Hareketi, İslam'ı referans alan bir anlayışa sahiptir. Bu sayede Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren tasfiye edilen İslami kesim bir dönem sağ siyaset içerisinde yer alsa da Milli Görüş Hareketi'yle kendi inanç değerlerine uygun bir şekilde siyaset yapma imkânı bulmuştur. Bugüne kadar beş siyasal partiyle siyasal hayatta temsil edilen hareket, kendi içinden ayrılan kadroların kurduğu partilerle de Türk siyasal hayatını derinden etkilemiştir. Çalışma liberal ve sosyalist yaklaşımların dışında kendine özgü fikri bir altyapıya sahip Milli Görüş Hareketi'nin bürokrasi yaklaşımını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Literatür taraması kullanılarak Milli Görüş partilerinin parti programları, koalisyon protokolleri ve seçim beyannameleri vasıtasıyla bürokrasi yaklaşımları incelenmiştir.

1. Giriş

Modern devlet yapılanmasıyla birlikte oluşan bürokrasi kavramı, yönetim biliminden sosyolojiye, siyaset biliminden hukuka pek çok disiplinin tartışma konularından birini oluşturmaktadır. Özellikle kapitalist iktisadi sistemin yayılmasıyla bürokrasi, dönemler itibariyle bazen düzenin koruyucusu bazen de gelişmenin önündeki en büyük engel olarak görülmüştür. Siyasal ideolojiler de oluşturdukları iktisadi ve siyasi teoriler çerçevesinde devlete belirli roller biçmişler ve idari mekanizmanın da bu yönde teşkilatlanması gerektiğini

1 Dr., sinansunar@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-0765-4106

savunmuşlardır. Ancak özellikle iktisadi politikaların idari mekanizmayı doğrudan şekillendirici bir özelliği olduğu da bir gerçektir. Şöyle ki serbest piyasa temelli liberal yaklaşım küçük ve yalnızca düzenleyici rollere sahip bir idari mekanizma ve dolayısıyla da bu sınırları aşmayan minimal bir bürokrasi tasavvuruna sahipken iktisadi olarak devletçi yaklaşımlar her alanda bürokrasiyi de beraberinde getirmişlerdir. Türkiye 1946 yılında çok partili siyasi yaşama geçmesiyle birlikte farklı siyasi ideolojilerin örgütlendiği bir döneme girmiştir. Bu siyasi ideolojilerden ana akım şeklinde özellikle 1960'lardan sonra sağ-liberal ve sol-devletçi akımların ön planda olduğu görülmektedir. Necmettin Erbakan öncülüğünde 1970'lerin başında kurulan Milli Görüş Hareketi ise ithal olarak tabiri ettiği bu akımları reddederek ana akım sayılabilecek üçüncü bir yol ortaya koymuştur. Türkiye'nin maddi ve manevi kalkınmasını hedefleyen sosyal ve siyasi bir hareket olan Milli Görüş, yaklaşık 50 yıldır çoğunlukla muhalefet bazen de iktidar ortağı olarak Türk siyasal hayatını etkilemektedir.

Milli Görüş bugüne kadar sırayla beş partiyle siyasal alanda bulunmuş, dördü kapatılmış ve son temsilcisi Saadet Partisi'yle varlığını devam ettirmektedir. Bu metinde Milli Görüş partileri olan Milli Nizam Partisi, Milli Selamet Partisi, Refah Partisi, Fazilet Partisi ve Saadet Partisi'nin bürokrasi yaklaşımları tarihsel süreç içerisinde incelenecektir. Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde siyasal ideolojilerin bürokrasi yaklaşımları ele alınacak, ikinci bölümde ise Milli Görüş partilerinin geçmişten bugüne genel seyri anlatılacaktır. Üçüncü ve son bölümde Milli Görüş partilerinin programları, koalisyon protokolleri ve seçim beyannameleri çerçevesinde bürokrasi yaklaşımları ortaya konmaya çalışılacaktır.

2. Siyasal İdeolojilerin Bürokrasi Yaklaşımları

İnsanların topluluk halinde yaşamaya başlamasıyla ortaya çıkan durumlara bağlı olarak gelişen yönetim ihtiyacı, en küçük toplumsal birim olan aileden başlamak üzere toplumun temel gereksinimlerinin karşılanması amacıyla devlet mekanizmasını ortaya çıkarmıştır. Devlet, özellikle düzenin ve güvenliğin sağlanması, temel ihtiyaçların karşılanması gibi noktalarda organize bir işleyiş meydana getirdiğinden insanlar günümüze kadar devletli olarak yaşamaya devam etmişlerdir. Bu anlamda devletin idari mekanizması olarak görülebilecek bürokrasi, ilk devlet yapılanmalarına kadar götürülebilirse de 15.yy.'dan itibaren meydana gelen gelişmelere bağlı olarak farklı bir formda gelişen modern devlet yapılanmasının bir aygıtı olması nedeniyle modern bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

Devlet genel olarak toplumun ihtiyaçları çerçevesinde idari yapılanmasını oluşturmaktadır. 15. yy.'dan itibaren özellikle iktisadi ilişkilerde yaşanan

değişimle birlikte toplumsal yapı ve talepler de değişmiş, yeni yapıya uyumlu idari mekanizmalar modern devlet yapılanması içerisinde oluşturulmaya başlanmıştır. Toplumsal ve siyasi açıdan parçalı bir yapıya sahip olan feodalitenin yerini kapitalist iktisadi ilişkilerin gelişmesiyle birlikte idari ve siyasi açıdan merkezleşmiş bir devlet yapısına bıraktığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki kapitalizmin ortaya çıkıp yaygınlaşmasıyla oluşan burjuva sınıfının talepleri bu anlamda belirleyici olmuştur. Temel olarak düzenin ve güvenliğin sağlanması talepleri feodalitenin tasfiyesine, merkezi ordu ve bürokrasiye sahip modern devlet yapılanmalarının oluşumuna neden olmuştur. Bu noktada öncelikle mutlak monarşiler ortaya çıkmıştır. Savaş aletlerinin gelişmesiyle yeni bir boyut kazanan askeri yapılanma, donanımlı ordu gereksinimini beraberinde getirmiştir. Yüksek bütçeler ve sürekli gelir ihtiyacına neden olan bu durum merkezi bir vergi sistemini ve bunları toplayacak memurların devlet bünyesine alınmasını gerektirmiş ve merkezi bürokratik yapılanma oluşmaya başlamıştır (Schulze, 2005: 40). Böylelikle modern devletin ilk formu olarak tabir ettiğimiz mutlak monarşilerin merkezi bürokrasi vasıtasıyla uygulanan yasalarla yeni bir düzen kurarak feodalitenin tasfiyesinin yanı sıra iç barış ve düzenin korunmasıyla da sermaye birikiminin sağlanması ve tüm bunların yerine getirilmesi için de kamu finansmanının oluşturulması işlevlerini yerine getirdiği ifade edilebilir (Şaylan, 1994: 22-23). Diğer bir deyişle feodaliteden mutlak monarşiye geçiş sürecinde egemenlik kralın şahsıyla bütünleşik bir hal alarak devlet otoritesi bütünleşik ve merkezi bir halde tesis edilmiş, yeni vergi sistemiyle devletin gelirleri artmış, merkantilizm bir devlet politikası şeklinde uygulanarak sermaye birikimi sağlanmış ve tüm bunlar merkezi bir bürokrasinin tesisi ile oluşturulmuştur (Heper, 1983: 281).

Kamu bürokrasisinin oluşumunda merkantilizmin önemli katkıları söz konusudur. Zira işleyişte yasa ve düzenleyici işlemlere ayrı bir önem vermesi ve düzeni bu şekilde sağlaması merkantilizmin bu anlamdaki en belirleyici yönünü göstermektedir. Ancak bu dönemde meydana gelen yapılanma kapitalizmin sermaye birikimini tamamlayarak dışa açılmaya çalışma süreciyle farklı bir boyut kazanmış ve bürokrasiye yönelik ilk ciddi eleştiriler de gelmeye başlamıştır.

Günümüzde olduğu gibi ilk çıktığı dönemde de eleştirel bir anlam yüklenen bürokrasi kavramı ilk kez 1745 yılında Vincent De Gournay tarafından kullanılmıştır. *Bureau* ve *cratie* olmak üzere iki kelimenin birleşiminden oluşan kavram, devlet işlerinin yürütüldüğü masa anlamındaki “büro” ve Eski Yunanca’da iktidar, güç, egemenlik anlamlarına gelen “krasi”nin bir araya gelmesiyle büroların güç sahibi olduğu bir yapı anlatılmak istenmiştir (Önder, 2013: 23). İktisadi liberalizmin temel sloganı olan “*laissez faire, laissez passer*” (bırakınız yapınlar, bırakınız geçsinler) ifadesinin de Gournay’a ait olduğu

düşünüldüğünde durum daha da anlamlı hale gelmektedir. Bürokrasiyi adeta bir yönetim biçimi olarak gören Gournay, bürokratların yani devlet memurlarının hakimiyet sahalarını devamlı surette çoğaltmak istediğini ifade ederek bu durumu “*bureaumania*” hastalığı olarak tabir etmiştir (Albrow, 1970: 16-17).

Fransa Ticaret Bakanlığı yapan ve aynı zamanda bir fizyokrat olan Gournay tarafından yapılan eleştiriler bir anlamda bürokrasi anlayışındaki değişimin de habercisi olarak görülebilir. Çünkü önceleri bir anlamda kralın özel hizmetkarları olarak nitelenebilecek bürokratlar, kralın özel mülklerinin idaresi, krala ait imtiyazların muhafazası ve düzenin tesisi gibi görevleri kralın hakimiyetine dayanarak yerine getirmişlerdir. Bir burjuva hareketi olarak tabir edilen 1789 Fransız Devrimi’yle birlikte egemenlik anlayışında yaşanan değişim doğal olarak bürokrasi anlayışına da yansımıştır. Egemenliğin kraldan millete geçmesi kraliyet bürokrasisinin de kamu bürokrasisine dönüşmesinin önünü açmıştır. Artık buyrukla hareket eden değil devlet ve millete hizmet eden bir yapı oluşmaya başlamıştır. Değişimdeki temel argümanlar ise şu şekilde özetlenebilir: Önceleri bürokratlar hem karar alan hem de bunları uygulayan bir konumdadır. Bu durum bürokrasinin hem devlete yani krala hem de millete karşı bir güç olarak hareket etmesine neden olmuştur. Fransız Devrimi’yle birlikte durum tersine çevrilmek istenmiş ve özellikle 1800’lü yılların sonlarında demokrasiye geçiş hamleleriyle birlikte karar alma ve uygulama safhaları birbirinden ayrılarak meclislere karar alma, bürokrasiye de uygulama rolü verilmeye çalışılmıştır (Heper, 1983: 291-292).

19. yy.’ın en önemli meselelerinden birini teşkil eden bürokrasi, bu süreçte ortaya çıkarak güçlenen ve halen etkinliklerini sürdüren siyasal ideolojilerin de temel tartışma konularından biri olmuştur. Bu noktada öne çıkan ideolojilerden ilki liberalizmdir. Bireycilik, özgürlük, eşitlik gibi kavramlarla düşüncelerinin temelini oluşturan bu ideoloji, gerek siyasi gerekse de iktisadi alana dair fikirlerini devletin sınırlandırılması üzerine kurmuştur. Bireycilik liberalizmin öznesi konumundadır ve hem devletin hem de toplumun temel taşı olarak görülmektedir. Bundan dolayı devlet-birey ilişkilerinde devletin bireyin yararına olacak şekilde sınırlandırılması yani her alanda bireysel hürriyeti kısıtlamayacak şekilde dizayn edilmesi gereği temel bir sav olmuştur. Liberalizme göre devletin temel görevi kişinin doğal haklarının muhafazasıdır. Burada devlet sınırlandırılırken aynı zamanda sorumluluk da yüklenmektedir. Devletin güvenlik, savunma, sağlık, adalet ve bir takım alt yapı hizmetleriyle sınırlandırılması öngörülmektedir ki ideolojinin bürokrasiye yaklaşımı da bu fikirler etrafında şekillenmektedir.

Liberalizmin “kurucu babası” olarak görülen John Locke fikirlerini hayat, hürriyet ve mülkiyet hakları üzerine inşa etmiştir. Devletin temel işlevinin bu hakları korumak ve teminat altına almak olarak gören düşünür, halkın bir tebaa gibi devlete ait değil devletin halka ait olduğunu ve bunun için de bireylerin özgürlüklerden istedikleri şekilde yararlanmaları için devletin sınırlandırılması gerektiğini savunmuştur. Özellikle mülkiyetin korunmasına ayrı bir önem veren Locke, devletin kanuni vergiler dışında özel mülkiyete dokunamayacağını, aksi durumun oluşması halinde orada bir hukuk düzeninden bahsedilemeyeceğini ifade etmektedir (Kasper, 2004: 289-290).

Bir diğer liberal düşünür olan John Stuart Mill’in görüşleri de liberalizmin bürokrasiye dair yaklaşımının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Mill’e göre devletin etki alanının genişlemesi bireyin özgürlük alanını daraltıcı bir seyir izlemektedir. Devlet ve bireyin alanları birbirinden ayrılmalıdır. Devlet ancak bir kişinin bir başkasının alanına müdahale etmesi durumunda devreye girmektedir. Burada Mill, özgürlük ve otorite arasında bir denge kurulması gereğine vurgu yapmıştır (Erdoğan, 2015: 286). Devletin toplumsal ihtiyaçların her alanında bulunmasının toplumdaki liyakat sahibi kişilerin devlet içerisinde istihdam edilmesine neden olacağını savunan Mill, bu durumun toplumun geri kalanının her şeyi bürokrasiden beklemesine sebep olacağını ve böylece toplumun tembelleşerek köreleceğini iddia etmiştir (Mill, 2014: 165). Bürokrasinin halkın temsil araçlarının denetimi altında olması gereğine vurgu yapan düşünür, yönetimin profesyonel idareciler tarafından yürütülmesini bürokrasi olarak adlandırmakta ve bunların tecrübe ve pratiği bir araya getirerek hükümete yardımcı bir organ olması gereğini ifade etmektedir (Albrow, 1970: 22-23).

1929’daki “Büyük Buhan” sonrası gündeme gelen Keynesyen anlayışla devletin iktisadi alana müdahale etmesi ve iktisadi faaliyetlerde bizzat bulunması liberal düşünürlerin eleştirilerinin odağı olmuştur. Özellikle Almaya ve Sovyetler Birliği’nde ortaya çıkan bireycilikten toplumculuğa kayan ve devleti adeta kutsayan anlayışlar liberal düşünür Hayek tarafından eleştirilmiştir. Freidrich von Hayek bireysel özgürlüğün temelini iktisadi özgürlük olduğunu bildirerek devletin iktisadi alana müdahalesini devlet eliyle bireyi yok etme eğilimi olarak görmektedir (Hayek, 1995: 14-16).

Hayek ile aynı dönemde yaşayan ve onun gibi Avusturya İktisat Okulu’na bağlı bir diğer düşünür olan Ludwig von Mises’in görüşleri de liberalizmin bürokrasiye olan yaklaşımıyla ilgili dikkat çekici fikirler vermektedir. Mises bürokrasiye devlete ilişkin bir yapı, özel sektör yerine kamu teşebbüsünün getirilmesi gibi anlamlar yüklemektedir. Mises bürokrasiye tamamen karşı çıkmamakta ve özellikle demokratik rejimlerde kanunlara uygun şekilde

yönetim usulü olarak görmektedir. O, devletin genişlemesine ve iktisadi sahaya girerek özel sektörü yok etmesine karşı çıkmaktadır. Bu durumu “totalitarizm” olarak gören Mises, bürokrasinin bir otorite haline gelmemesi gerektiğini, aksi takdirde bireysel özgürlüklerin sınırlandırıldığı ve devletin genişlediği bir durumun ortaya çıkacağını iddia etmiştir (Eryılmaz, 2017: 256-257).

Liberalizmin tam zıttı olarak görebileceğimiz bir ideoloji olan sosyalizmde de bürokrasi karşıtı bir tutum söz konusudur. Sosyalizmin fikri öncüsü Karl Marx bürokrasiye dair görüşlerini genel olarak Hegel’in bürokrasi yaklaşımına bir yanıt olarak geliştirdiğinden öncelikle Hegel’in bürokrasi yaklaşımına değinmekte fayda vardır. Bürokrasiyi siyasi bir yapılanma olarak gören Hegel, modern bürokrasi teorisini ilk formüle eden kişidir (Shaw, 1992: 381). Evrensel ve ticari olmak üzere toplumu iki kesime ayıran Hegel, bürokrasiyi bu noktada devlet ve sivil toplum arasında bir arabulucu ve kamu yararını en iyi idrak eden evrensel bir sınıf olarak tanımlar. Bürokrasiyi olumlayan nadir düşünürlerden biri olan Hegel, hiyerarşinin bürokrasinin nesnel işleyişinin en önemli yönü olduğunu savunarak kamu hizmetine girişte ehliyet ve liyakatin ön planda olduğunu, statü ve aidiyet gibi diğer tüm kriterlerin belirleyici olmadığını savunmuştur (Sager and Rosser, 2009: 1142).

Karl Marx ise “*Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*” adlı eserinde bu görüşlere bir anlamda cevap vermiştir. Burada Marx, Hegel’in devletin genel yararı temsil ettiğine dair yaklaşımını reddederek bürokrasinin ortak faydayı geliştirmiş gibi görünse de aslında öyle olmadığını savunmuştur (Liebich, 1982: 77-80). Hegel’in devlet-bürokrasi ve sivil toplum üçlemesini kabul etse de bunların fonksiyonları yönünden ondan ayrılmaktadır. Marx devletin burjuvanın çıkarlarını temsil ettiğini, sivil toplumun burjuvanın devleti denetleme aracı olduğunu, bürokrasinin de burjuvanın diğer sınıflar üzerinde hâkim olmasının bir aracı olduğunu iddia etmiştir. Hiyerarşi ise bürokrasinin gizliliğini artırarak dışa kapalı bir hal almasını sağlamak ve böylece bürokrasi hem kendisinin hem de burjuvazinin çıkarlarına göre hareket etmektedir (Eryılmaz, 2002: 23-24). Marx’ın bürokrasiye dair en net görüşü Engels’le birlikte kaleme aldıkları “Komünist Parti Manifestosu” adlı eserdeki şu ifadelerden anlaşılmaktadır: “*Modern devlette yürütme, tüm burjuvazinin ortak işlerini yöneten bir komiteden başka bir şey değildir.*” (Engels ve Marx, 2003: 12).

Sosyalizmin bir diğer simge ismi Lenin ise bürokrasinin yönetsel işlevlerinin basitleştirilerek ortadan kaldırılacağına yönelik fikirler ortaya koymuştur. Devrim sürecinde proletaryanın devletle münasebetlerini

bürokratik düzenin parçalanması üzerine temellendirmiştir. Bu süreçte insanlar bürokrasinin yaptığı işleri yapar hale gelecek ve bürokrasi ortadan kalkacaktır. Böylece idari işlevleri yerine getirenlerle işçiler eşit ücrete tabi olacaklardır. Bu durum üst düzey bürokrasinin imtiyazlarını ortadan kaldıracak ve sağlanan eşitlikle birlikte sosyalizme geçişte bir basamak görevi görecektir. Lenin, bürokrasinin devletin baskı mekanizması olduğunu savunarak devrimle birlikte bürokratik kurumların hemen tamamının proletarya tarafından yıkılarak faaliyetlerinin bütün ülke sathına yayılması sağlanacağını, kurumlardan özel mülkiyete ait olanlara da el konulacağını belirtmiştir (Smith, 1998: 85-86).

Bruno Rizzi ise Sovyet bürokrasisine dair yaptığı analizlerle dikkat çekmektedir. Rizzi bürokrasinin üretim araçlarını kontrol ettiğini ve dünyanın giderek bürokratikleştiğini iddia etmiştir. O, devleti burjuvazinin aracı değil hâkim sınıfın kendisi olarak görmüştür. Kapitalist düzende burjuva eliyle yapılan sömürü Sovyetler’de bürokrasi tarafından gerçekleştirilmiştir. Başlarda Sovyetler’de üretim araçlarının sosyalleşmesi öngörülürken gittikçe devletleşmiş ve Rizzi de bu durumu “bürokratik kolektivizm” olarak adlandırmıştır. Rizzi analizlerini daha da genişleterek bu durumun yalnızca Sovyetler ya da diğer sosyalist ülkelere özgü olmadığını, faşist ülkeler ve hatta kapitalist Amerika’da dahi bu durumun görüldüğünü iddia ederek dünyanın bürokratikleştiğini ifade etmiştir (Önder, 2013: 101-102).

Son olarak Miliban’ın analizlerine değinmekte yarar vardır. Bürokrasiyi devlet elitleri olarak niteleyen Miliband, bunların geldikleri toplumsal grupları tespit etmeye çalışmıştır. Bu elitlerle sermaye gruplarının aynı toplumsal ve kültürel arka plana sahip olduğunu iddia eden Miliband, bundan dolayı bürokrasinin burjuvaziye yakın konumlandığını, ayrıca bürokratik konuma gelerek korumak için de bunun adeta bir zorunluluk olduğunu ifade etmiştir (Miliband, 1969).

Genel olarak değerlendirildiğinde 20. yy. dünyasını iki kutba ayıran, birbirinden iktisadi ve siyasi olarak taban tabana ayrılan iki siyasal ideolojinin de bürokrasiye karşı olması oldukça ilgi çekicidir. Ancak dikkat edildiğinde bir noktada ortak bir paydaya sahip oldukları da düşünülebilir. Zira her iki ideoloji de temelde üretim araçlarının sahipliği üzerinden bir karşı çıkış yahut eleştiri getirmektedir. Şöyle ki; liberalizm bireyin ve onun sahip olduğu mülkiyetin dokunulmazlığı ve bunların doğal haklar çerçevesinde kullanılarak kısıtlanmaması gereği üzerine hareket ederken, sosyalizm üretim araçlarının bürokrasi eliyle dağıtımı ve aynı zamanda hâkim sınıfın bu noktadaki teminatı olma rolünü eleştirmektedir.

3. Millî Görüş Partilerinin Türk Siyasal Hayatındaki Serüveni

Türk siyasal hayatı Cumhuriyet'in kuruluşundan 1946 yılına kadar tek partinin iktidar olduğu bir atmosfere sahne olmuştur. 1946'da çok partili siyasi hayata geçişle birlikte yeni bir siyasal kültür toplumsal olarak zemin bulmaya başlamıştır. Demokratik bir geleneğe sahip olmayan Türk siyasal kültürü çok partili hayata geçişle birlikte daha derin ve köklü bir yapıya sahip askeri-bürokratik vesayete maruz kalmış ve pek çok ihtilal ve müdahalelere sahne olmuştur. Ancak her türlü engelleme ve olumsuzluğa rağmen Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçen ve varlığını sürdüren birçok toplumsal yapı siyasal hayatta etkinliğini hissettirerek belirleyici konuma gelmeyi başarmışlardır.

1946 yılında çok partili siyasi hayata geçişle birlikte Türkiye siyaseti sağ-sol ayrımı üzerine dizayn edilmeye çalışılmıştır. Sağ partilerin genel olarak geleneksel değerlere saygılı olmaları belirleyici bir unsurken sol partiler daha çok batıcılık ve laiklik ilkelerini vazgeçilmez olarak görmüşlerdir. Ancak sağ-sol ayrımının tam anlamıyla belirginleşmesi, 1960'lara kadar mümkün olmamıştır. Genel olarak Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)-Demokrat Parti (DP) ayrımı üzerinden kategorize edilmeye çalışılsa da DP'nin nevzuhur bir oluşum olmadığı ve CHP'den ayrılan milletvekilleri tarafından kurulduğu gerçeği, ortada ideolojik bir ayrım olmadığını göstermektedir. Kuruluş aşamasında Celal Bayar'ın CHP Genel Başkanı ve Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'den izin alması da ayrımın bir noktada politik olduğunu göstermektedir. İlerleyen süreçte DP'nin seçim başarıları ise CHP'ye karşı halkın bir reaksiyonu olarak görülmelidir (Akın ve Coşkun, 2017:5).

1960 Askeri Darbesi'yle süreç akamete uğramış, akabinde gelen yıllar ise sağ-sol ayrımının bariz şekilde yaşandığı zamanlar olmuştur. DP'nin kapatılmasıyla onun siyasi mirasını üstlendiğini iddia eden pek çok siyasi parti çıksa da Adalet Partisi (AP), DP'nin siyasi temsilciliğini üstlenerek seçmeni kendine kanalize etmeyi başarmıştır. Bu dönemde CHP de "halkçı" söylemler ile daha çok solun temsilciliğini üstlenmeye çalışmıştır. Fakat burada temel belirleyicinin CHP olduğu göz ardı edilmemelidir. Zira sağ partiler genel olarak kendilerini CHP karşıtlığı üzerine konumlandırmışlar ve bir anlamda CHP'nin kendisini "sol" olarak tanımlamasıyla konumlarını sağ olarak belirlemişlerdir (Aydın ve Taşkın, 2018: 83). Sağ partiler her ne kadar CHP'nin ideolojik olarak karşısındaymış gibi olsalar da sistem içerisinde siyaset yapmayı uygun bulmuşlar ve alternatif bir siyaset önerisi getirmemişlerdir. Bu noktada Küçükömer'in (2001) mealen "*Türkiye'de sol sağdır, sağ da soldur.*" minvalindeki görüşü de uzun süre tartışılmış bir konudur. Öyle ki Küçükömer, CHP'nin devletçi ve düzeni koruyucu yaklaşımı nedeniyle sol sayılamayacağını iddia etmiştir.

1960'lı yıllarda sosyolojik olarak toplumda dindarlar, muhafazakârlar ve batıcılar olmak üzere üç kesimin siyasette etkin olmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Cumhuriyetin ilk dönemlerinden itibaren tasfiye edilen dini çizgiye sahip kişi ve yapılar bu dönemde siyasette daha etkin olma çabası içerisine girmeye başlamıştır (Zengin, 1992: 29). Bu konuda özellikle sağ siyaset içerisinde varlık gösteren dindar kesim kendi değer yargılarına uygun bir siyasi yapılanma kurma ihtiyacı duymuş ve bu yönde çalışma yapmaya başlamıştır. Dönem milletvekillerinden Hasan Aksay ve Süleyman Arif Emre gibi isimlerin yeni parti kurma çalışmalarına o dönem TOBB Sanayi Dairesi Başkanı olan Prof. Dr. Necmettin Erbakan da katılmıştır (Bakır, 2007: 347).

Erbakan TOBB'daki ilk görevine AP Genel Başkanı Süleyman Demirel'in desteğiyle gelse de 1969 yılında TOBB başkanlığına -Demirel'e muhalif kesimlerin yanında- İstanbul sermayesinin muhalefetine rağmen Anadolu'nun küçük sanayici ve esnaflarının desteğiyle seçilmiştir. Başkanlığı sürecinde ülke genelinde verdiği konferanslarla popülaritesi artan Erbakan'ın hükümetin bir anlamda haksız müdahalesiyle TOBB başkanlığından ayrılmak zorunda kalması onun popülaritesini daha da artıran bir durum olmuştur (Çavuşoğlu, 2009: 47-51). Kurulması düşünülen siyasi oluşumun öncelikle AP içerisinde oluşturulmaya çalışılması kararıyla Erbakan'ın AP'den milletvekili adaylığı başvurusu da başta Demirel olmak üzere parti yetkilileri tarafından reddedilince yeni bir siyasi oluşumun kaçınılmaz olduğu anlaşılmıştır.

1969 seçimlerine Bağımsızlar Hareketi adı altında daha önce AP ve Yeni Türkiye Partisi'nde siyaset yapmış isimlerle birlikte hareket eden Erbakan, Konya'dan bağımsız milletvekili aday olarak seçilmiş fakat hareket içerisinde farklı illerden bağımsız aday olan diğer 14 kişi seçilememiştir. Erbakan'a bu dönemde MHP'den ve Millet Partisi'nden de teklifler gelmiş fakat Erbakan bağımsız hareket etmeyi tercih etmiştir (Yorgancılar, 2012: 54). Erbakan'ın Sinoplu olmasına rağmen Konya'dan milletvekili seçilmesinde Konya halkının mütedeyyin kimliğinin yanında TOBB başkanlığına seçilme sürecinde özellikle Konyalı sanayici ve esnafların desteğini almış olmasının da önemli etkisi bulunduğu düşünülmektedir (Çavuşoğlu, 2009:51). Erbakan 1969 seçimlerinde Konya'da oyların %7,9'luk kısmını alarak il genelinde dördüncü, şehir merkezinde ise %19,3'lük oranla AP'den sonra ikinci olmuştur (Akın, 2018: 105).

Türk siyasetinde yeni bir dönemin başlangıcı olarak görebileceğimiz 1969'dan itibaren Necmettin Erbakan öncülüğünde yeni bir siyasal hareket olarak Milli Görüş doğmaya başlamıştır. Sağ-sol arasına adeta sıkışmış ve bu durumun kısır döngüye dönüştüğü bir siyasal ortamda Milli Görüş Hareketi alternatif bir akım olarak meydana gelmiş ve hızla partileşmeye başlayarak

günümüze kadar Milli Nizam Partisi, Milli Selamet Partisi, Refah Partisi, Fazilet Partisi ve son olarak da Saadet Partisi olmak üzere beş partiyle Türk siyasal hayatında boy göstermiştir. Arpacı (2020: 20), Milli Görüş partileri ve Necmettin Erbakan'ın siyasal hayatına dair süreçleri dört dönem halinde ele almıştır. Bunlar; 1969'dan başlayıp Milli Nizam Partisi'nin kapatılmasına kadar olan "siyasal oluşum" dönemi, Milli Selamet Partisi'nin kuruluşundan 12 Eylül 1980'e kadar olan "siyasal biçimlenme" dönemi, Erbakan'ın siyasal yaşantısının kalktığı 1987'den 28 Şubat 1997'ye kadar olan "siyaseti etkileme" dönemi ve son olarak da Erbakan'ın vefatına kadar olan "siyasetten etkilenme" dönemidir.

Milli Görüş Hareketi kuruluşundan itibaren özgün ve müstakil bir fikir ortaya koymuştur. Herhangi bir ideolojinin karşıtı olmaktan çok kendine özgü fikri bir altyapıya sahiptir. İslam'ı referans alan bir siyasal hareket olarak o döneme kadar Cumhuriyet Dönemi siyasal hayatında temsil edilmeyen bir yapıyla sahneye çıkmıştır. Peygamberlerin hak-batıl mücadelelerine gönderme yaparken aynı zamanda Türk-İslam tarihini, Selçuklu ve Osmanlı'yı referans almıştır. Bu durum hareketin laiklik karşıtı bir pozisyonda konumlanmasına neden olmuştur. Geleneksel sağ partilerden farklı şekilde İslam'ı referans alarak siyaset sahnesine çıkmıştır. Farklı İslami fraksiyonların aksine Orta Doğu ve Hint coğrafyalarındaki İslami hareketlerden etkilenmek yerine daha yerli kalmıştır. Bu durumun oluşmasında Milli Görüş kadrolarının önemli bir kısmının İskenderpaşa Cemaati'nin o dönemki lideri Mehmed Zahid Kotku'ya bağlılığının önemli bir rolü olduğu düşünülmektedir (Akın, 2018: 106-107; Turan, 2022: 145-147).

Milli Görüş fikriyatının en temel yaklaşımlarından biri de "Milli" kelimesine atfedilen anlamda saklıdır. Burada kavram bir ulus-devlete ait yerlilik vurgusunu değil kelime kökenine uygun olarak "inanç bağı" şeklinde tarif edilmiştir (Bora, 2017: 470). Kavram Kuran-ı Kerim'de geçtiği manada yani "din ile takip edilen yol" şeklinde kullanılmıştır. "Millet-i İbrahim" ifadesinin muhtevasına uygun şekilde ırk temelli bir ayrımı reddederek İslam dinine bağlılığı temel alan bir yaklaşımı ifade etmektedir (Macit, 2017: 140). Milli Görüş mukaddesatçı bir anlayışa sahiptir ve her dönemde "önce ahlak ve maneviyat" ilkesini partilerinin temel sloganlarından biri olarak ortaya koymuşlardır. Bu yaklaşım aynı zamanda siyasetin dışında kalan mütedeyyin kesimlerin haklarını siyasal zeminde arayacağı bir yapı oluşmasını sağlamış ve demokratik siyasal kültürün yayılış alanını genişleterek bir anlamda devlet-millet kaynaşmasının önünü açmıştır (Yılmaz, 2016: 1171).

Milli Görüş'ü özgün kılan bir diğer argüman da diğer ideolojilere yaptığı eleştiri ve analizlerin yanında getirdiği çözüm önerileridir. "Yeni Bir Dünya"

sloganı altında şahsiyetli dış politika ve İslam Birliği bir ideal olarak ortaya konmuştur. Aynı zamanda mevcut iktisadi sistem karşısında “Adil Ekonomik Düzen” teorisıyla hakka ve adalete dayalı yeni bir sistem vaat etmiştir. Ortaya koyduğu fikirler itibariyle Milli Görüş Hareketi Cumhuriyetin kurucu fikirlerinin aksine iddialarla siyaset sahnesinde yer alsın da retorik olarak söylemlerinin yumuşatıldığı görülmektedir. Zira Milli Görüş partilerinin hemen tamamı “laiklik karşıtı eylemlerin odağı olmak” suçlamasıyla kapatılmıştır.

Milli Görüş Hareketi'nin ilk siyasi partisi olan Milli Nizam Partisi (MNP) 26 Ocak 1970 tarihinde kurularak siyasi hayatına başlamıştır. Partinin kuruluş aşamasında Osmanlı'dan beri İslamcılık hareketinin önemli isimlerinden, aynı zamanda Mehmet Akif Ersoy'un yakın arkadaşı Eşref Edip Fergan ve Necip Fazıl Kısakürek de bizzat yer almıştır. Hatta Eşref Edip Fergan partinin isim ve logosunu öneren kişi olmuştur (Akin, 2018: 106). MNP yaklaşık bir yıl sonra 24 Ocak 1971 tarihinde ilk kongresini gerçekleştirmiş ve genel başkanlığa Necmettin Erbakan seçilmiştir. MNP bu dönemde 2 AP milletvekilinin de katılımıyla 3 sandalyeyle Meclis'te temsil edilmiştir. Ancak kısa süre sonra -5 Mart 1971'de- MNP hakkında laikliğe aykırı faaliyette bulunmak suçlamasıyla dava açılmış ve Anayasa Mahkemesi'nce laik devleti ve Atatürk devrimlerini koruma gerekçesiyle 20 Mayıs 1971'de parti kapatılmıştır. Sarıbay, MNP'nin Kemalist ilkelere aykırı fikirler ortaya koyması ve 12 Mart Muhtırası'nın oluşturduğu siyasi atmosferin de etkisiyle kapatıldığını iddia etmiştir (2011: 579).

MNP'nin kapatılmasının ardından 11 Ekim 1972 tarihinde Milli Görüş Hareketi'nin ikinci siyasi partisi olan Milli Selamet Partisi (MSP) kurulmuş ve genel başkanlığına MNP'de genel sekreterlik görevini yürüten Süleyman Arif Emre seçilmiştir. Erbakan 1973'te MSP'ye katılarak aynı yıl yapılan seçimde Konya'dan milletvekili seçilmiştir. 1973 seçimlerinde MSP %11,8 oy alarak 48 milletvekilliği kazanmıştır. Erbakan da partinin genel idare kurulu kararıyla MSP Genel Başkanı olmuştur (Yalanız, 2022: 116). Erbakan ilk kez “Milli Görüş” kavramını 1973 seçimleriyle kullanmaya başlamıştır (Arpacı, 2020: 24).

1974'te CHP ile koalisyon ortağı olan MSP ilk defa hükümette bulunarak 7 bakanlık elde etmiştir. Fakat bu hükümet Kıbrıs Barış Harekâtı gibi önemli işlere imza atsa da uzun sürmemiş ve 1975'te AP-MSP-Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP)'nden oluşan dörtlü koalisyonla I. Milliyetçi Cephe Hükümeti kurularak yeniden hükümette bulunmuş ve bu hükümet 1977 seçimlerine kadar devam etmiştir. Bu dönemde MSP'de bazı iç karışıklıklar meydana gelmeye başlamış ve bir

grup partiden ayrılarak Nizam Partisi adı altında yeni bir parti kurmuştur. 1977 seçimlerine bu karışık atmosferde giren MSP'nin oyu %8,6'ya milletvekili sayısı da 24'e gerilemiştir. Seçimin ardından AP-MSP ve MHP II. Milliyetçi Cephe Hükümetini kurmuş ve MSP 8 bakanlık almıştır. Siyasi tarihimize "Gümüş Motel Olayı" olarak geçen gelişme sonrasında AP'den 12 milletvekilinin istifasıyla hükümet çoğunluğu kaybetmiş ve güvenoyu alamayarak düşmüştür. 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi'ne kadar görev yapan VI. Demirel Azınlık Hükümeti'ni dışarıdan destekleyen MSP'nin darbeden bir hafta önce gerçekleştirdiği Kudüs Mitingi de darbenin gerekçeleri arasında gösterilmiş, darbeye birlikte bütün siyasi partiler gibi MSP de kapatılmıştır (Çakır, 2011: 547).

22 Nisan 1983'te yürürlüğe giren Siyasi Partiler Kanunu'yla partilerin kurulmasına izin verilmesinin ardından 19 Temmuz 1983'te Millî Görüş Hareketi'nin 3. partisi olarak Refah Partisi (RP) kurulmuştur. Kurucu Genel Başkan Ali Türkmen'in Millî Güvenlik Konseyi tarafından veto edilmesiyle bu göreve Ahmet Tekdal getirilmiş ancak Mili Güvenlik Konseyi Refah Partisi'nin 1983 seçimlerine girmesini engellemiştir (Duman, 1998, 101). Darbe sonrası alınan kararlar siyasi yasaklı hale gelen parti liderlerinin 6 Eylül 1987'de yapılan referandumla siyasi yasakları kaldırılmıştır. Bu gelişme üzerine 11 Ekim 1987'de yapılan kongreyle Necmettin Erbakan RP Genel Başkanı olmuştur. Bir yıl öne alınarak 1987 yılında yapılan genel seçimlerde %7,2 oy alan RP, 1982 Anayasası ile getirilen %10 barajını aşamadığından milletvekili çıkaramamıştır. 1991'deki seçimlere ise Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) ve İslahatçı Demokrasi Partisi (IDP) ile birleşerek RP çatısı altında girilmiş ve bu seçimde %16,9 oy alarak 62 milletvekili çıkarmıştır. Seçimden sonra MÇP'li 19 ve IDP'li 3 milletvekili RP'den ayrılmış ve RP Meclis'te 40 milletvekiliyle temsil edilmeye devam etmiştir. 1991 seçimlerinin Millî Görüş Hareketi açısından bir diğer özelliği de temel teorilerden biri olan Adil Düzen temasının ilk defa kullanılmış olmasıdır (Akşin vd., 2000: 86-87).

1993 yılında Cumhurbaşkanı Özal'ın vefatı ve Erbakan'ın en büyük siyasi rakiplerinden Demirel'in Cumhurbaşkanı seçilmesiyle Meclis'te ve siyasi arenada RP'nin etkinliğinin daha da arttığı bir döneme girilmiştir. 1994 yılında yapılan yerel seçimlerde RP önemli bir başarı göstererek 6'sı büyükşehir olmak üzere 329 belediye başkanlığı kazanıp yükselişini sürdürmüştür. 24 Aralık 1995 genel seçimlerinde RP %21,4 oy alarak 1. Parti olmuş ve 158 milletvekili elde etmiştir. RP'nin 1. parti olmasında siyasal stratejilerinin yanında yerel yönetimlerde gösterilen başarının da önemli etkisi olmuştur. Seçimlerin ardından Cumhurbaşkanı Demirel tarafından hükümet kurma görevi Necmettin Erbakan'a verilmiş ancak koalisyon görüşmelerinden

sonuç çıkmaması sebebiyle görevi iade etmek zorunda kalmıştır. Doğru Yol Partisi (DYP) Genel Başkanı Tansu Çiller de hükümet kuramayınca, Anavatan Partisi (ANAP) Genel Başkanı Mesut Yılmaz'a görev verilmiş ve Demokratik Sol Parti (DSP)'nin dışarıdan desteğiyle ANAP-DYP koalisyon hükümeti kurulmuştur. RP'nin hükümetin güvenoyu almadığı gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi'ne başvurmasıyla 14 Mayıs 1996'da mahkeme güven oylamasını iptal etmiş ve Mesut Yılmaz hükümetin istifasını vermiştir.

Daha sonra Cumhurbaşkanı Demirel bir kez daha RP'ye hükümet kurma görevini vermiş ve görüşmeler sonunda DYP ile anlaşılmıştır. 8 Temmuz 1996'da güvenoyu alan Refah-Yol Hükümeti Türkiye Cumhuriyeti'nin 54. Hükümeti olarak kurulmuş ve RP 18 bakanlık elde etmiştir. Hükümet devam ederken Türk siyasal hayatına "postmodern darbe" olarak geçen 28 Şubat 1997 tarihindeki Milli Güvenlik Kurulu toplantısı bu döneme damga vurmuştur. Genelkurmay Başkanı ve Kuvvet Komutanları laikliğe ve Atatürk devrimlerine aykırı hareket ettiği suçlamalarıyla hükümete baskı kurarak istifaya zorlamaya çalışmıştır. Artık adeta planlı bir süreç halini alan olaylar medya-ordu-siyaset üçgeninde cereyan etmiş ve kurulan baskı neticesinde RP'den 1, DYP'den 18 milletvekilinin istifa etmesiyle çoğunluk kaybedilmiş ancak Büyük Birlik Partisi (BBP) Genel Başkanı Muhsin Yazıcıoğlu dışarıdan destek vererek hükümetin devamını sağlamaya çalışmıştır. Koalisyon protokolüne göre DYP Genel Başkanı Tansu Çiller'e Başbakanlığı devretmek üzere 18 Haziran 1997'de Erbakan Başbakanlıktan istifa etmiş ancak Cumhurbaşkanı Demirel hükümet kurma görevini ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz'a vermiştir. Bu olaydan sonra RP ve Milli Görüş Hareketi bir daha hükümetlerde bulunamamıştır. 21 Mayıs 1997'de Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş'ın açtığı kapatma davası neticesinde 16 Ocak 1998'de RP temelli kapatılmış ve Necmettin Erbakan 5 yıl siyasi yasaklı hale gelmiştir.

RP'nin kapatılma sürecinde ihtiyatlı davranılarak Milli Görüş Hareketi'nin 4. partisi olan Fazilet Partisi (FP) 17 Aralık 1997'de İsmail Alptekin tarafından kurulmuştur. 28 Şubat sürecinin de etkisiyle daha ılımlı bir görüntü çizen Fazilet Partisi, politikaları ve aday profiliyle farklı bir duruş sergilemiştir. RP'nin kapatılmasının ardından milletvekilleri FP'ye geçmiş ve bu dönemde 140 milletvekiliyle Meclis'te en çok sandalyeye sahip olan parti konumuna gelmiştir. 18 Nisan 1999'da genel ve yerel seçimler birlikte yapılmış ve FP genel seçimlerde %15,4 oy oranı ve 111 milletvekiliyle 3. parti olurken yerel seçimlerde 4'ü büyükşehir olmak üzere 488 belediye başkanlığı kazanarak 1. parti olmuştur. Seçimlerden hemen sonra 7 Mayıs 1999 tarihinde Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş bu kez Fazilet Partisi'ne kapatma davası açmıştır. Erbakan'ın siyasi yasaklı olması ve 28 Şubat sürecinde yaşanan fikir ayrılıkları gibi nedenlerle 14 Mayıs 2000

tarihinde gerçekleştirilen büyük kongrede Millî Görüş Hareketi'nin ilk ciddi ayrılma sinyali verilmiş ve 2 genel başkan adayı ve 2 farklı liste ile kongreye gidilmiştir. Kamuoyunda Yenilikçiler ve Gelenekçiler olarak adlandırılan bu ayrışmada Yenilikçilerin adayı Abdullah Gül, Gelenekçilerin adayı ise Recai Kutan olmuştur. Erbakan'ın da desteğini alan Recai Kutan delegenin çoğunluk desteğini alarak genel başkanlığa seçilmiştir. Kongre sonunda her ne kadar birlik ve beraberlik mesajı verilse de ayrışma her alanda kendini göstermeye başlamış ve 2001 yılında FP'nin de kapatılmasıyla yollar resmen ayrılmış, yenilikçi kanat Recep Tayyip Erdoğan öncülüğünde yeni bir siyasi oluşum için çalışmalarına başlamıştır (Çakır, 2011: 571-575).

FP'nin kapatılmasıyla Millî Görüş Hareketi'nin 5. ve son partisi olan Saadet Partisi (SP) 20 Temmuz 2001'de Recai Kutan başkanlığında kurulmuştur. Yenilikçiler ise Millî Görüş Hareketi'nden ayrılarak Recep Tayyip Erdoğan'ın Genel Başkanlığı'nda Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti)'ni kurmuşlardır. Ayrılığın ardından her iki parti de FP döneminde seçilen milletvekillerinin katılımıyla mecliste grup kurmuş ancak 3 Kasım 2002'de yapılan genel seçimlerde SP %2,5 oy alarak baraj altında kalmış ve meclise girememiştir. 11 Mayıs 2003'te SP'nin 1. Olağan Kongresi'nde siyaset yasağı biten Erbakan genel başkanlığa seçilmiştir. Fakat daha önce açılan bir davadan aldığı mahkûmiyet kararı sebebiyle genel başkanlıktan ve parti üyeliğinden istifa etmek zorunda kalmış ve Recai Kutan yeniden genel başkan olmuştur. Bu dönemde tabanının önemli bir kısmı AK Parti'ye kayan Millî Görüş Hareketi, SP'yle beklediği oy oranlarına ulaşamamış ve uzun süre parti içi sorunlarla uğraşmak durumunda kalmıştır. 22 Temmuz 2007 genel seçimlerinde oy oranı %2,3'e gerileyen SP'nde 26 Ekim 2008'de yapılan kongrede genel başkanlığa Numan Kurtulmuş seçilmiştir. 11 Temmuz 2010'da yapılan kongrede Numan Kurtulmuş yeniden genel başkanlığa seçilse de liste krizi nedeniyle yeni bir ayrışmanın eşiğine gelinmiştir. Kongrenin tekrar yapılmasına ilişkin girişimlerde yeterli delege sayısına ulaşılmasıyla tekrar kongre kararı alınmasının ardından Kurtulmuş, genel başkanlık ve parti üyeliğinden istifa ederek Halkın Sesi Partisi'ni kurmuş, daha sonra da parti feshedilerek AK Parti'ye katılmıştır. 17 Ekim 2010'da yapılan tekrar kongresinde ise genel başkanlığa yeniden Erbakan seçilmiş ve 27 Şubat 2011 tarihinde vefatına kadar bu görevi sürdürmüştür (Arpacı, 2012: 219-225).

Erbakan'ın vefatının ardından Genel İdare Kurulu kararıyla bu kez Mustafa Kamalak SP genel başkanı olmuş ancak partinin oy oranında gerileme devam etmiş ve 12 Haziran 2011'deki seçimlerde %1,2 de kalmıştır. Oy oranlarındaki her gerileme yeni bir ayrışmanın kapısını aralamıştır. 2014 yılında yapılan kongreye de 2 aday ve 2 listeye giren SP, Mustafa Kamalak ve Erbakan'ın oğlu Fatih Erbakan'ın yarıştığı bir kongreye

sahne olmuştur. Kamalak yeniden genel başkanlığa seçilmiş ancak Fatih Erbakan süreç içerisinde partiden ve Milli Görüş'ün kurumsal yapısından gittikçe uzaklaşarak 2018 yılında Yeniden Refah Partisi adında ayrı bir parti kurmuştur.

Diğer yandan SP'nin oy oranı bazında gerilemesi şiddetli şekilde devam etmiş ve 7 Haziran 2015 seçimlerine BBP ile ittifak yaparak girmesine rağmen %2, 1 Kasım 2015'teki seçimlerde ise %0,6 oy alabilmiştir. 30 Ekim 2016'da yapılan kongrede bu kez Temel Karamollaoğlu genel başkanlığa seçilmiştir. Karamollaoğlu'nun genel başkanlığa seçilmesiyle daha aktif bir siyasi çalışma metodu benimsense de bu durum oy oranlarına yansımamıştır. 2017 yılında yapılan referandumla Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçilmesiyle seçim ittifaklarının da önü açılmıştır. 5 Mayıs 2018'de CHP, İYİ Parti, Demokrat Parti ve SP bir araya gelerek Millet İttifakı'nı kurmuşlardır. 24 Haziran 2018'deki milletvekili ve cumhurbaşkanlığı seçimlerinde SP %1,3, Cumhurbaşkanı adayını Karamollaoğlu ise %0,8 oy alabilmiştir. Bu seçimde CHP listelerinden seçime giren Saadet Partili 2 aday milletvekili seçilerek Meclis'e girmiş ve 16 yıl sonra SP mecliste temsil edilebilmiştir. Son olarak 14 Mayıs 2023'te gerçekleştirilen milletvekili ve cumhurbaşkanlığı seçiminde Saadet Partisi yine Millet İttifakı içerisinde bulunmuştur. Bu seçimlerde Millet İttifakı'na AK Parti'den ayrılan kadrolardan oluşan Gelecek Partisi ve Deva Partisi de katılmış ve kamuoyunda "6'lı Masa" olarak ifade edilmişlerdir. Söz konusu seçimlere ortak cumhurbaşkanı adayını ve ortak milletvekili listesiyle girilmesi kararının ardından Millet İttifakı cumhurbaşkanı adayını olarak CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu açıklanmış, SP de CHP listelerinden milletvekili adaylarıyla seçime girmiştir. Seçim sonucunda Saadet Partili 10 isim milletvekili seçilmiş ve yeniden partilerine dönmüştür. 6 Temmuz 2023 tarihinde aynı şekilde CHP listelerinden seçime girerek milletvekili çıkaran Gelecek Partisi ile SP çatısı altında olmak üzere bir protokol çerçevesinde birleşilerek Saadet Partisi Meclis Grubu oluşturulmuş ve yaklaşık 20 yıl sonra Milli Görüş Hareketi grup olarak TBMM'de temsil edilmeye başlanmıştır.

4. Milli Nizam'dan Saadet'e Milli Görüş Partilerinin Bürokrasi Yaklaşımı

Milli Görüş Hareketi 50 yılı aşkın süredir Türk siyasal hayatında varlık gösterse de bürokrasi yaklaşımını uygulama bazında tam manasıyla tespit etmek oldukça güçtür. Zira bu zaman zarfında tamamı koalisyonlar ve biri hariç koalisyonun küçük ortağı olması, aynı zamanda da hükümet sürelerinin oldukça kısa kalması kendi yaklaşımını uygulama sahasına yansıtmasını engellemiştir. Bundan dolayı hareketin kurduğu partilere ait yazılı metinler bu noktada bize fikir vermektedir.

Siyasi hareketlerin ya da ideolojilerin bürokrasi yaklaşımlarında özellikle iktisadi anlayışlarının önemli bir etkisi olduğu daha önce ifade edilmişti. Millî Görüş Hareketi'nin kurulduğu tarih olarak kabul edilen 1969 yılına kadar Türkiye'de ana akım iki siyasi görüş ortaya çıkmış, “sol”u temsil eden CHP daha çok devletçi bir tavırla hareket ederken “sağ”ın temsilcileri genel olarak liberal diyebileceğimiz politikalar izlemişlerdir. Ancak Millî Görüş Hareketi her iki akımı reddederek bunları ithal görüşler olarak telakki etmiş ve kendisini bu topraklara ait, buranın tarih ve kültüründen neş’et eden bir hareket olarak tanımlamıştır.

Millî Görüş Hareketi'nin ilk partisi olan MNP'nin programına baktığımızda partinin iktisadi ve bürokratik yaklaşımını görmek mümkündür. Burada “sosyalist ve komünist felsefenin olduğu gibi “materyalist-kapitalist” görüşlerin de karşısında bulunduğu açıkça beyan edilmektedir. Her alanda olduğu gibi “ahlak ve maneviyat” temelli anlayışın iktisadi politikada da olmazsa olmaz olduğu kanaati ifade edilmektedir. Temel olarak karma bir iktisadi modeli esas alan MNP, ahlaki bir düzeni karma düzenin temeli sayarak, ahlak olmadan kurulacak bu sistemin devletçiliğe dönüşeceği görüşündedir. Devletin asıl olarak altyapı hizmetleriyle ilgilenmesi gerektiğini ifade eden MNP, özel sektörün kuramadığı tesislerin devlet eliyle kurularak verimlilik kazandırıldıktan sonra özel sektöre devretme amacıyla çalışmalar yürütülmesi gerektiğini vurgulamıştır (MNP, t.y.: 19-20). Bir anlamda özel sektör yeterliyse devlet düzenleyici, denetleyici ve teşvik edici olma rolündeyken; yetersiz kaldığı durumlarda ise bizzat yatırım yapıcı konuma gelebilmektedir. Bu noktada bürokrasiyi de tam manasıyla reddetmediği gibi onun daha süratli ve işler hale gelmesi gerektiğini düşünmektedir. Parti programının “devlet idaresi” başlıklı bölümünde de *“devlet özel sektörü adil şartlar dairesinde nizamlama, teşvik ve geliştirmeye çalışırken onun gücünün yetmediği işlerde veya millî menfaatlerin emrettiği hallerde bizzat teşebbüse girişecektir”* diyerek iktisat ve yönetim arasındaki ilişkinin önemine de vurgu yapılmıştır. Devlet idaresinde adaletin temel bir vazife olduğunun vurgulandığı programda bunun için memurların *“en ahlaklı, en adil ve en liyakatli kişiler olması şarttır”* denilmektedir. Bunun için de memurların seçiminde ehliyet ve liyakatin yanında ahlaklı olmalarına da bakılacağı açıklanmıştır. Bürokratik işlemlerin hızlanması için bilimsel metotlarla idari bir reforma gidileceği belirtilmiş, mülki idareye de değinilerek valilerin denetim yetkilerinin artırılacağı söylenmiştir. Ayrıca yönetim mekanizmasının siyasetten ve onun tesirlerinden, gereksiz bürokratik işlemler ve formalitelerden, lüks ve israftan arındırılarak daha hızlı, güçlü ve daha az maliyetli bir yapının kurulacağı ifade edilmiştir (MNP, t.y. 9).

MNP'nin kapatılması akabinde kurulan MSP'nin parti programında MNP'nin programındaki gibi detaylı bir yaklaşıma rastlanmamakla beraber devlet idaresinin hızlı bir yapıya kavuşturulmasının yanında ahlak ve fazilet ile ehliyet ve liyakate önem verilmesinin üzerinde durulduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca mülki idare amirlerinin görevlerini daha süratli ve etkin yerine getirebilmesinin önündeki kanuni engellerin kaldırılması gereği ifade edilmiştir (MSP, t.y.: 7-12). 1973 yılındaki seçim beyannamesinde ise MSP, sosyalist ve liberal görüşü reddettiğini açıkça belirterek sosyalizmin bireyi, liberalizmin ise toplumu yok ettiğini, hak ve adalete dayalı bir düzenle ancak huzura erişilebileceğini iddia etmiştir. Bürokrasi noktasında ehliyet ve liyakat vurgusu yapan MSP, bürokratik hastalıklar olarak anılan ve işlerin yavaşlamasına neden olan kırtasiyecilik ve formalitelerin kaldırılarak daha dinamik bir idari mekanizma kurmayı vaat etmiştir (MSP, 1973: 20-21). 1974 yılında kurulan CHP-MSP koalisyonunun protokolünde ise bürokratik tıkanıklıklardan ve bakanlıklar arası koordinasyonsuzluktan bahsedilerek bu sorunun hızla giderilmesinin amaçlandığı ifade edilmiştir. İşlerin hızlanması adına bürokratik yetkilerin genişletileceği söylenen protokolda daha etkin bir kamu yönetimi için halkın katılımının sağlanacağı belirtilmektedir. Protokolda ilgi çekici maddelerden biri de bürokratların yalnızca görevi kötüye kullandıklarında değil, görev ve sorumluluklarını yerine getirmekten kaçındıklarında da sorumlu tutulacaklarından bahsedilmektedir. 1975 yılındaki I. Milliyetçi Cephe Hükümeti protokolü de benzer bir içeriğe sahiptir. Protokolda kamu yönetimindeki uyumsuzluk ve hantallığın üzerinde durulmakta ve daha verimli ve süratli bir idari mekanizma için reform yapılacağı ifade edilmektedir (1975: 4).

12 Eylül sonrası süreçte kurulan RP'nin programında ise bürokratların vatandaşın emrinde olan kimseler olduğu ve bu anlayışın bürokraside hâkim kılınmak istendiği belirtilerek önceki Milli Görüş partileriyle fikri devamlılıkla karma iktisadi model aynen ele alınmış ve refahın adil yayılışının sağlanması için devlet yatırımlarına yön verileceği gibi özel sektörün de teşvik edileceği ifade edilmiştir (RP, 1986: 9-10). 28 Haziran 1996 tarihli Refahiyol Hükümeti protokolünde özellikle idari teşkilatın yeniden yapılandırılması gereği üzerinde durulmuştur. Devletin iktisadi faaliyetlerden çekilmesi ana gaye olarak belirlenmiş ve devlette israfı önleyecek tedbirlerin alınması ve yeni bir kamu personel rejiminin kurulması hedeflenmiştir. Protokolda dikkat çeken bir diğer husus yerel yönetimlerle ilgilidir. *“Merkezi idare tarafından yürütülen mahalli hizmetlere ilişkin görev ve yetkilerin mahalli idarelere devrinin sağlanacağı”* (1996: 10) ifade edilen protokolda hükümetin yerleşmeyi sağlayarak yerindenlik prensibini hayata geçirmeyi hedeflediği anlaşılmaktadır. Bu düşünceyle hükümetin bir anlamda hem hizmetin

vatandaşa daha hızlı ulaşmasını hem de merkezi bürokrasinin hantallığı ve tahakkümünü ortadan kaldırma amacı güttüğü ifade edilebilir.

FP ise “öncü Türkiye için elele” sloganıyla hazırladığı “Türkiye için Kalkınma Programı” adlı çalışmada “Devlet ve Kamu Yönetimi” başlıklı bir bölüm hazırlamıştır. İktisadi politika olarak serbest piyasa ekonomisinin esas alındığının belirtildiği metinde ancak sömürü ve haksız kazancı ortadan kaldıran tedbirlerin de alınacağı belirtilmektedir. Devletin imkân dahilinde ticaret ve sanayi faaliyetlerinin dışında tutularak asli işlevleri olan güvenlik, adalet, eğitim, sağlık ve altyapı hizmetleri ile denetleyici, düzenleyici ve özel sektörü teşvik edici bir rol üstlenmesinin sağlanmasının hedeflendiği ifade edilmektedir (FP, t.y.: 15). Diğer yandan bürokratik tahakkümün kaldırılarak “devlet için millet değil, millet için devlet ve halka Hizmet” prensibiyle kamu yönetiminin adil, esnek ve verimli bir yapıya kavuşturulacağı beyan edilmektedir. Vatandaş tehdit olarak gören değil ona güvenen bir bürokratik anlayış ortaya konacağı belirtilerek mevcut durumun hantal, bürokratik işlemlere boğulmuş ve bürokratların vatandaşın amiriymiş gibi hareket ettiği bir noktada olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca sorunların merkezi bir tavırla değil, yerinden çözülmesi için yerel yönetimlerin güçlendirileceği ifade edilmektedir (FP, t.y.: 28-29). Yine FP tarafından 1999 seçimleri için hazırlanan “Günışığında Türkiye” başlıklı beyannamede ise dikkat çekici vaatler bulunmaktadır. Devletin küçültüleceği iddiasının ön planda olduğu beyannamede küçük fakat etkin devlet anlayışının benimseneceği vurgulanmaktadır (FP, 1999: 55). Özellikle yerel yönetimlere dair oldukça ilginç yaklaşımlar ortaya konduğu görülen metinde kapsamlı bir yerel yönetim reform programı uygulanacağı söylenmektedir. Özellikle sağlık, eğitim, kültür, gençlik ve spor, sosyal yardımlaşma, turizm, tarım ve hayvancılık, ormancılık, imar, ulaşım ve altyapı yatırımı ve faaliyetlerinin tamamının yerel yönetimlere devredileceği, merkezi idarenin bu hizmetlere ilişkin yalnızca ülke genelinde makro düzeyde planlanması, standartlarının belirlenmesi ve bölgeler arası uygulamada eşitlik ve dengenin sağlanması hususlarında yetkili olacağı ifade edilmiştir. “Savunma, dışişleri, adalet” gibi alanlar dışında yerel yönetimlere geniş yetkiler verileceği söylenmektedir. Yerel yönetimlerin mali denetimini yapması için “Yerel Yönetim Sayıştayı” adı altında bir kurum kurulacağı da dikkat çekici bir başka vaat olarak karşımıza çıkmaktadır (FP, 1999: 10-16). FP'nin bu sayede merkezi bürokratik yapıyı kırarak etkin ve verimli bir idari mekanizma kurmayı hedeflediği anlaşılmaktadır.

SP'nin 3 Kasım 2002 seçimlerine yönelik hazırladığı “Acil Onarım ve Atılım Programı” başlıklı beyannamede de bürokrasi ve idari yapıya dair önemli yaklaşımlar bulunmaktadır. Dayatan “gardiyan devlet” anlayışından insanlara hizmet eden “garson devlet” anlayışının hayata geçirileceği vaat

edilerek mevcut yapının hantal, buyurgan ve dayatmacı olduğu ve bu haliyle ülkenin hiçbir meselesinin çözülemeyeceği belirtilmektedir. Beynamede FP'nin aksine yoğun bir Milli Görüş vurgusu yapıldığı da diğer bir dikkat çeken ayrıntıdır. Önceki birçok metinde olduğu gibi idari reform vurgusu burada da ön plandadır (SP, 2002: 21). 7 Haziran 2015 seçimlerine BBP ile ittifak yaparak giren SP, bu ittifaka Milli İttifak adını vermiş ve bu başlıkla bir seçim beyannamesi yayımlamıştır. İdari reform vurgusu bu seçim beyannamesinde de ön plandadır. Mevcut durumda kamu yönetiminin şeffaflık ve hesap verebilirlikten uzak olduğu belirtilmekte ve bunun temel sebebi olarak siyasi baskılar gösterilmektedir. Yapılması düşünülen idari reformlarla da şeffaf, hesap verebilir, vatandaş katılımının ve denetiminin olduğu, etkili, verimli bir kamu yönetiminin oluşturulması hedeflendiği anlatılmaktadır (SP, 2015: 22). Haziran 2018 seçimleri için hazırlanan “Türkiye Vizyonu” başlıklı beynamede ise nepotizm vurgusu dikkat çekmektedir. Bürokratik makamların iktidar yanlısı kişilerden oluşturulduğu iddia edilerek adalet, ehliyet ve liyakate önem verilmesi gereği üzerinde durulmaktadır (SP, 2018: 113). Son olarak da 30 Ocak 2023 tarihinde kamuoyuyla paylaşılan ve SP'nin de paydaşı olduğu Millet İttifakı partilerinin kabul ettiği “Ortak Politikalar Metni”nde temel bir bürokrasi yaklaşımından çok kurulacak ve kaldırılacak bakanlık ve kurumlarla ilgili bilgiler ağırlıklı olmakla birlikte liyakat vurgusunun da ön planda olduğu bir metin oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bürokratik işlemlerin azaltılması veya hızlandırılması adına e-devlet uygulama ağının genişletileceğinin vadedildiği görülmektedir (Millet İttifakı, 2023: 59-63).

5.Sonuç

1970'lerin başından itibaren milli, manevi ve ahlaki değerleri esas alma iddiasıyla Türk siyasal hayatında bulunan Milli Görüş Hareketi, Batı'dan gelen ideolojik yaklaşımları reddederek kendine özgü bir fikri yapı ortaya koymuştur. Milli Nizam Partisi döneminden itibaren hemen her dönem teorik yaklaşımlarıyla dikkat çekse de laiklik karşıtı bir yapılanma olarak anılmış ve bu gerekçeyle siyasal serüveni hep kesintiye uğratılmaya çalışılmıştır. Hak, adalet ve ahlak merkezli bir düzen kurma iddiasına sahip hareket, ahlaki düsturlardan ayrılmadan karma bir iktisadi politika benimsemiştir. Bu kapsamda devletin özel sektörün gücünün yetmemesinin yanında stratejik hususlar ve milli menfaatler çerçevesinde iktisadi alana girebileceği bir yapılanma öngörürken, özel sektörü de teşvik edici ve geliştirici bir anlayışı da içinde barındırmaktadır. 1990'lı yıllarda “Adil Düzen” teorisiyle bu anlayışı daha da geliştirdiği kabul edilebilir. Böylelikle bürokrasinin yok sayılması gibi bir durumun söz konusu olmamasının yanında her alanda söz sahibi,

tahakküm içinde ve buyurgan bir tavırla hareket etmesi de kabul edilmemiştir. Bir anlamda devletin asli işlevlerini hayata geçiren idari mekanizma olarak görülmüş ve daha fazla bir anlam da yüklenmemiştir. 1990'lı yılların sonlarına doğru özellikle FP döneminde liberal görüşe yakın bir tavra girilse de Milli Görüş Hareketi'nin fikri bir devamlılık içinde başından bu yana "gardiyan değil garson devlet" anlayışına sahip olduğu söylenebilir. Ayrıca kuruluşundan bugüne hazırlanan bütün metinlerde bürokrasiye dair benzer sorunlardan bahsedilmesi de 50 yılı aşkın süredir aynı sorunların devam ettiği gerçeğini yansıtmaktadır.

Dolayısıyla Milli Görüş Hareketi kuruluşu olan 1969 yılından 28 Şubat (1997) Darbesi'ne kadar ortaya koyduğu siyasi görüş ve fiiller nedeniyle bürokratik elitler ya da vesayet unsurlarınca engellenen bir hantallıkla/tıkanıklıkla karşı karşıya kalsalar da beyannamelerinden anlaşıldığı üzere kendileri (kurduğu partiler) iktidara gelip fırsat bulduklarında (muktedir olduklarında) bürokratik engelleri aşarak hareket etmeyi amaç bilmişlerdir. Bu çerçevede Milli Görüş Hareketi partileri kendisini gardiyanlardan (vesayetçilerden) koruyamasa da "gardiyan değil garson devlet" olarak topluma hizmet etme şiarından vazgeçmemişlerdir.

Kaynakça

- Akın, M.H., Coşkun, B. (2017). Türkiye Siyasi Kültüründe Sağ-Sol Ayrımı ve Milli Görüş Hareketi, *Turkish Studies*, 12(8), 1-10.
- Akın, M.H.(2018). Türkiye Siyasi Tarihinde ve Sosyolojisinde Necmettin Erbakan ve Milli Görüş Hareketinin Konumu, *Doğumunun 90. Yılında Erbakan Sempozyumu Bildirileri Kitabı* içinde, (ss. 101-117). Konya: NEÜ Yayınları.
- Akşin, S., Boratav, K., ve Tanör, B. (2000). *Türkiye Tarihi 5: Bugünkü Türkiye 1980-1995*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Albrow, M. (1970). *Bureaucracy*, London: Pall Mall Press.
- Arpacı, I. (2012). Türk Siyasal Yaşamına Etkileri Bakımından İslamcılık ve Necmettin Erbakan, Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya
- Arpacı I. (2020). Söylemden İdeolojiye Erbakan ve Milli Görüş, *Maarif Mektepleri Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 3(1), 16-37.
- AP, MSP, CGP ve MHP Arasında Yapılan Koalisyon Protokolü (1975) Ankara.
- Aydın, S., Taşkın, Y. (2018). *1960'tan Günümüze Türkiye Tarihi*, İstanbul: İletişim.
- Bakır, B. (2007). Necmettin Erbakan. A. F. Demir (Ed.). *Türk Dış Politikasında Liderler, Süreklilik ve Değişim- Söylem ve Eylem İçinde* (ss. 343-438). Ankara: Bağlam.
- Bora, T. (2017). *Cereyanlar: Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*, İstanbul: İletişim.
- Çakır, R. (2011). Milli Görüş Hareketi. Y. Aktay (Ed.). *Modern Türkiye'de siyasi düşünce – İslamcılık içinde* (ss. 544-575). İstanbul: İletişim.
- Çavuşoğlu, H. (2009). TOBB-Siyaset İlişkisi Açısından Erbakan'ın TOBB Başkanlığı Sürecinin Değerlendirilmesi, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (4), 44-55.
- Duman, D. (1999). *Demokrasi Sürecinde Türkiye'de İslamcılık*, İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.
- Engels, F. Marx, K. (2003), *Komünist Parti Manifestosu*, C. Karakaya (Çev.). İstanbul: Sosyal.
- Erdoğan M. (2015), *Anayasal Demokrasi*, 12. Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Eryılmaz, B. (2002). *Bürokrasi ve Siyaset*, İstanbul: Alfa.
- Eryılmaz, B. (2017). *Kamu Yönetimi*, 10. Baskı, Kocaeli: Umuttepe.
- Fazilet Partisi (t.y.). Öncü Türkiye için Kalkınma Programı.
- Fazilet Partisi (1999). Günışığında Türkiye 18 Nisan 1999 Seçim Beyannamesi.
- Hayek, F. (1995), *Kölelik Yolu*, T. Feyzioğlu ve Y. Arsan (Çev.). Ankara: Liberal Düşünce.

- Heper, M. (1983). Bürokrasi Maddesi, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 2. Cilt, İstanbul: İletişim.
- Kasper, W. (2004), John Locke: Özgürlük Filozofu, A. Yayla (Çev.). *Liberal Düşünce Dergisi*, 9 (36). 289-291.
- Küçükömer, İ. (2001). “Batılılaşma” Düzenin Yabancılaşması, 2. Baskı, İstanbul: Bağlam.
- Macit A. (2017). Millî Görüş ve Çağdaş İslam Düşüncesindeki Yeri, *Turkish Studies*, 12(8), 133-148.
- Miliband, R. (1969), *The State in Capitalist Society*, New York: Basic Books.
- Mill, J. S. (2014), *Özgürlük Üstüne*, A. Ertan (Çev.). Özgürlük Üstüne ve Seçme Yazılar, İstanbul: Belge Yayınları, (4. Bas.), 11- 177.
- Millî Nizam Partisi, (t.y.). *Program ve Tüzük*, Ankara: As Matbaası.
- Millî Selamet Partisi (t.y.). Program, Ankara: Elif Matbaacılık.
- Millî Selamet Partisi (1973). *1973 Seçim Beyannamesi*, İstanbul: Fatih Yayınevi.
- Ortak Politikalar Mutabakat Metni (2023).
- Önder, Ö. (2013). *Türk Bürokrasisi ve Bürokratik Elitizm*, Ankara: Otorite.
- Refah Partisi İle Doğruiyol Partisi Koalisyon Hükümeti Protokolü (1996).
- Refah Partisi (1986). *Refah Partisi Programı*, Samsun: Eser Matbaası.
- Saadet Partisi (2002). Acil Onarım ve Atılım Programı Saadet Partisi Seçim Beyannamesi 3 Kasım 2002.
- Saadet Partisi (2015). Millî İttifak Seçim Beyannamesi.
- Saadet Partisi (2018). Türkiye Vizyonu Seçim Beyannamesi 24 Haziran 2018 Genel Seçimleri.
- Sager, F. and Rosser, C. (2009). Weber, Wilson and Hegel: Theories of Modern Bureaucracy, *Public Administration Review*, 69(6), 1136-1147.
- Sarıbay, A. Y. (2011). Millî Nizam Partisi'nin Kuruluşu ve Programının İçeriği, Y. Aktay (Ed.). *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce – İslamcılık* içinde (ss. 576-590). İstanbul: İletişim.
- Schulze, H. (2005). *Avrupa'da Ulus ve Devlet*, T. Binder (Çev.). İstanbul: Literatür Yayınları.
- Shaw, C. K. Y. (1992). Hegel's Theory of Modern Bureaucracy, *The American Political Science Review*, 86(2), 381-389.
- Smith, B. C. (1998), *Bureaucracy And Political Power*, New York: St.Martin's Press.
- Şaylan, G. (1994). *Değişim Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi*, 2. Baskı, Ankara: İmge.
- Turan, A. (2022). *20 Yıllık İktidarın Bir Muhasebesi: AK Parti ve Milliyetçilik*, 1. Baskı, Konya: Eğitim Yayınevi.

- Yalanız, Y. (2022). Türkiye Siyasal Hayatında Uzlaş Kültürü: Milli Görüş Partileri Örneği, *Doktora Tezi*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Yılmaz, S. (2016). Milli Görüş Hareketi: Toplumsal Hareketlerde Çerçeve Değişimi Etkisi, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(4), 1164-1185.
- Yorgancılar, S. (2012). *Milli Görüş: 1969-1980*, İstanbul: Pınar Yayınevi.
- Zengin, B. (1992). 80 Öncesi ve 90 Sonrası Siyasal Konjonktür, *Panel Siyasi ve Fikri Analiz Dergisi*, (40), 26-29.